

УДК 930:311(477.51)“19/20”

Н. А. Дорошок

ЗЕМЬСКА СТАТИСТИКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

У статті здійснена спроба огляду та аналізу джерельної бази для вивчення земської статистики Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Виявлена наявність репрезентативних джерел різних видів, що дозволяють виділити особливості становлення і розвитку земсько-статистичних досліджень у Чернігівській губернії в зазначений період. Всю джерельну базу умовно поділено на кілька груп: законодавчі акти, документи державних установ, соціально-економічна статистика, архівні документи. Заслужують на увагу опубліковані праці самих представників земської статистики як узаного періоду, видання земського статистичного відділення, а з 1900 року – бюро, як практичний результат його діяльності, публікації тогочасної періодики.

Ключові слова: Чернігівська губернія, історичні джерела, джерельна база.

Яскравим явищем у розвитку історичного краєзнавства в Україні стали земські статистичні дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Земські установи Чернігівської губернії відіграли помітну роль в активізації соціально-економічного та культурного життя регіону. Вагому допомогі їм надавала статистична служба, створена при Чернігівській губернській земській управі. Осмислення діяльності земств та феномену земської статистики як основи ефективності органів місцевого самоврядування має розвинену історіографічну традицію та достатньо повну репрезентативну джерельну базу.

Деякі аспекти становлення і розвитку чернігівської земської статистики знайшли відображення у публікаціях А. Гапієнка та Л. Мекшун [1; 2]. Проте, поза увагою цих дослідників залишилися питання джерельної бази проблеми. Відтак, у статті здійснена спроба огляду та аналізу джерельної бази для вивчення земської статистики Чернігівської губернії.

Джерельна база дослідження репрезентована архівними та друківаними матеріалами, що зосереджені в архівних сховищах і бібліотеках України. Умовно джерельну базу можна поділити на два види: опубліковані та неопубліковані матеріали та документи (ті, що зберігаються в державних архівах в Україні і раніше не публікувалися). Неабияку роль у відтворенні історичних процесів зазначеного періоду відіграють законодавчі акти, вміщені в “Полном собрании законов Российской империи” [3; 4] та “Своде законов Российской империи” [5; 6], які дозволяють розкрити політику царського уряду по відношенню до земських установ. Аналіз законодавчих документів дозволив з’ясувати юридичні обставини, в яких функціонували земські установи, та визначити їх завдання і функції. Спеціальними інструкціями Міністерства фінансів у 1894 та 1905 рр. встановлювалися способи оцінки нерухомого майна для земського оподаткування, порядок проведення оціночних робіт та обов’язки оціночних установ [7; 8].

Серед документальних джерел задіяні матеріали законодавства та офіційного діловодства. Досліджувалися державні документи: закони, положення, розпорядження уряду, що характеризують появу земств і створення при них земських статистичних відділень. Нормативні документи представлені, передусім, законодавчими актами, що регулювали діяльність земських установ Російської імперії. Так, “Положення о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 й 1890 рр. визначали права та коло обов’язків земства [5; 9]. Цілий ряд підзаконних актів доповнювали, роз’яснювали і коментували зміст офіційних положень. Зокрема, “Устав о земских повинностях” (1864, 1890) визначав предмети земського оподаткування, способи розрахунків їх цінності та прибутковості, а також розкладки податків [6, с. 14-27]. Вони визначали юридичний статус, принципи формування, компетенцію, структуру органів самоврядування тощо.

Цінна інформація міститься в законодавчих актах, якими уряд регулював діяльність статистичних установ, а саме: “Высочайшее повеление об изменении порядка земского обложения и об утверждении правил оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами”, “Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами (Высочайше утверждены 8-го июня 1893 г.)” (1893) тощо [10; 11].

Важливим джерелом стали нормативно-правові акти державних утворень, зокрема, ухвалене РНК України “Положение о местных статистических учреждениях Украины” від 12 березня 1919 р. [12], відповідно з яким існуючі губернські і земські статистичні органи припиняли свою діяльність, а всі їх справи і матеріали передавалися до губернських статистичних бюро, при цьому наголошувалося на необхідності збереження їх кадрів. Офіційні документи дозволяють показати політику царського уряду як по відношенню до земських установ в цілому, так і до земської статистики зокрема.

Найбільш різноманітною і чисельною групою джерел є офіційна діловодна земська документація. Враховуючи, що статистичне відділення (бюро) входило до організаційної структури земської управи, вірогідним стало використання в дослідженні діловодної документації земства протокольного різновиду документації, представленої особистими думками і клопотаннями гласних, а також журналами і стенограмами засідань земських зібрань та управ, ухвалами земських комісій, з’їздів та нарад, систематичними збірниками постанов Чернігівського губернского земського зібрання, де вміщені офіційні рішення й розпорядження щодо організації і функціонування земської статистики. Насамперед, вони “зсередини” відтворюють картину функціонування земської установи, розкривають зміст земської діяльності

в цілому, дають можливість прослідкувати роль особистих пропозицій гласних щодо вирішення питань, які розглядало земство у контексті статистики, висвітлюють безпосередньо діловий характер органів місцевого самоврядування. У цих документах простежується процес творення земської статистики, розкривається політичне протистояння у земському середовищі, виносяться на розгляд фінансові та економічні аспекти проблеми.

Найбільшу інформаційну насиченість серед документів земського діловодства мають журнали засідань губернських та повітових земських зібрань, доповіді губернської управи та стенографічні звіти. Однак, журнали повітових та губернських земських зібрань не відображають характеру дискусій, які відбувалися під час засідань. Важливим опублікованим джерелом є стенографічні звіти, а точніше стенограми засідань губернських земських зібрань, які почали видаватися наприкінці XIX – на початку XX ст.: “Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXXVII очередной сессии 1901 г., состоявшейся с 15 ноября по 5 декабря 1901 года”; “Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания экстренной сессии 1905 г., состоявшейся с 15 по 23 мая 1905 года”; “Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXXIX очередной сессии 1903 г., состоявшейся с 26 ноября по 10 декабря 1903 года” [13; 14; 15].

Заслугує на увагу і звітно-довідна документація (звіти, доповіді, записки) земства та його статистичної установи, де знайшли своє відображення як результати, так і подальші перспективи практичної діяльності земських статистиків. Значний масив важливої інформації щодо стану оціночно-статистичної справи початку XX ст. з подальшими її перспективами міститься в “Проекте организационного плана оценочно-статистических работ” (1899) та “Заключении совещания по поводу постановки оценочно-статистических работ в Черниговском земстве” [16; 17]. У доповідях Чернігівської губернської земської управи містяться відомості про заснування при губернській земській управі статистичного відділення, щодо організації статистичних робіт в губернії.

Заслугують на увагу, репрезентуючи окрему групу джерел, праці самих представників земської статистики. Своєрідність останньої, як окремого джерела, можна визначити її положенням між документальними і нарративними джерелами. Нами досліджені роботи О. Шликевича “Что дают и что могут дать подворные описи” (1890); О. Русова “Краткий обзор развития русской оценочной статистики” (1913); В. Варзара “Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы” (1877); П. Червінського “Землевладение в Салтыково-Девичкой волости Черниговской губернии” (1877) [18; 19; 20; 21]. Монографічні дослідження окремих земських статистиків допомагають вивчити їх професійну діяльність і з'ясувати, які проблеми привертати особливу їх увагу. Аналізуючи роботи земських статистиків, ми враховували, що вони мають як джерельне, так і історіографічне значення.

До групи статистичних джерел належать опубліковані видання земського статистичного відділення, а з 1900 року – бюро, як практичний результат його діяльності. Ці джерела, різноманітні за змістом і формою, є носіями інформації про наслідки масових обстежень, описи та переписи, що проводилися земством власною статистичною установою. У першу чергу, це “Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе” (1877); “Земские уездные оценки в Черниговской губернии в 1893 году (1895); “Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик” (1886); “Оценка городов” (1885) тощо [22; 23; 24; 25].

У передмовях до цих праць подані описи проведення статистичних досліджень, програми, за якими вони здійснювалися, ставлення статистиків до своєї роботи і навіть критика вірогідності зібраних статистичних даних. Друкуються короткі матеріали про мету, завдання, хід та учасників статистичних обстежень. У цілому вони репрезентують надзвичайно широкий спектр соціально-економічних проблем тогочасної дійсності.

Слід відмітити також матеріали земської статистики, які охоплюють усі види документальної фіксації інформації на різних стадіях статистичного дослідження. До них відносяться програми, первинна статистична документація (анкети, бланки, відомості), попередні зведення статистичної інформації, наукові публікації статистичних досліджень: “Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии” (1877); “Объяснения к земледельческой программе”, “Земледельческая программа” (1881) [26; 27; 28].

Змістовним джерелом для вивчення статистики чернігівського земства в цілому є тогочасна періодика. Статті, замітки, рецензії, огляди видань у таких газетах і журналах, як “Земский сборник Черниговской губернии”, “Черниговская земская неделя”, “Черниговская земская газета”, “Земский обзор”, “Губернские ведомости” та спеціалізованому історичному часопису “Киевская старина” дають змогу розширити джерельну базу проблеми, більш глибоко зрозуміти багатоманітну діяльність статистиків чернігівського земства. У поєднанні з архівними та опублікованими документами матеріали періодичної преси дозволяють більш повно висвітлити проблему та відкрити нові сторінки з історії земської статистики Чернігівської губернії. Найбільш цінним з них є “Земский сборник Черниговской губернии”, який виходив майже протягом всього періоду діяльності земських установ.

Грунтовним додатком до опублікованих джерел є матеріали фондів українських архівів. Вони добре доповнюють ті сюжети, яких немає в опублікованих джерелах: містять деякі теоретичні положення щодо політики влади стосовно земств і земської статистики в цілому, статистичні відомості та огляди, що характеризуються місцевою специфікою. Частина з архівних матеріалів вводиться до наукового обігу вперше. Зазначимо, що архівна джерельна база також багата і різноманітна. Були опрацьовані документи фондів різних архівних установ України.

У якості носіїв первинної інформації використані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). Документи, що відображають наукову і громадську діяльність земських статистиків Чернігівської губернії, увійшли до складу їх особових фондів (ф. 1, 3, 10) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відносини чернігівських статистиків з адміністративною владою і земськими установами, їх суспільно-політичні погляди дозволяють розкрити документальні ресурси фондів жандармсько-поліцейських і судово-слідчих органів Російської імперії (ф. 442; 1191; 1439; 707 в ЦДІАК України). У переліку джерел, що розкривають зміст статистики переселення у Чернігівському земстві, привертають увагу матеріали фонду 43 Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО).

Документальні матеріали Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) характеризують розвиток земської статистики в губернії. Опрацьовані документи виявилися розпорощеними між архівними фондами різних органів державної влади, громадських організацій, відклалися у фондах особового походження. Серед найбільш інформативних фондів варто назвати фонди земських установ ДАЧО (ф. 127; 140; 154; 185; 776; Р. 1000), де сконцентровані діловодні й статистичні матеріали губернського та повітових земств Чернігівської губернії. Широким спектром по темі дисертації представлені матеріали у фонді 140. Останній містить переписку Чернігівської губернської земської управи з губернатором, Міністерством фінансів, головним управлінням землеробства і землевлаштування щодо питань фінансування оціночно-статистичних робіт. Також у фонді відклалися матеріали засідань губернської оціночної комісії, програми для опису земель Чернігівської губернії, бланки статистичних обстежень господарств, хід робіт з оцінки земель у губернії, представлені кошториси на статистичні роботи. Чільний інтерес викликає фонд 154 (Чернігівський губернський статистичний комітет), який вміщає значну кількість документів, що дають картину його економіко-статистичної, історико-географічної та господарської діяльності. Розглянуті документи дозволяють зробити висновок про необхідність створення свого часу при земстві власного статистичного органу. Вагоме місце серед архівних джерел посідала інформація про статистику переселення, основу якої складали матеріали фонду 1336 Ніжинської філії ДАЧО.

Комплексне опрацювання виявлених архівних матеріалів дозволяє розкрити маловідомі аспекти наукової і громадської діяльності земських статистиків Чернігівської губернії, ввести нові документи до наукового обігу.

У цілому джерельна база дозволила оптимально з'ясувати головні аспекти проблеми. За допомогою вищезазначених джерел було значно розширено уявлення про земську статистику Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. У комплексі із історичною літературою законодавча та галузева база, звіти, статистичні матеріали, журнали засідань, періодика дали можливість достатньо глибоко дослідити історію земської статистики в Чернігівській губернії.

Джерела та література

1. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 – 2. – С. 49 – 63.
2. Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178 – 180.
3. ПСЗ. – СПб.: Гос. тип., 1862. Т. 35. – СПб., 1862. – 960 с.
4. ПСЗ. – СПб.: Гос. тип., 1867. Т. 39. – СПб., 1867. – 973 с.
5. Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1876. Т. II. – К. 1. – 1876. – 737с.
6. Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1899. Т. IV. – Кн. 2. – СПб., 1899. – 367 с.
7. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами (утверждена министром финансов 4 июня 1894 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 7 – 8. – С. 20 – 49.
8. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами (утверждена министром финансов 14 сентября 1905 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 11. – С. 4 – 33.
9. Положение о губернских и уездных земских учреждениях, Высочайше утвержденное 12-го июня 1890 г. – М.: Тип. И. И. Родзевича, 1890. – 60 с.
10. Высочайшее повеление об изменении порядка земского обложения и об утверждении правил оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8-10. – С. 25.
11. Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами (Высочайше утверждены 8-го июня 1893) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8 – 10. – С. 26 – 36.
12. Положение о местных статистических учреждениях Украины. – Чернигов: Тип. Сов. Нар. Хоз., 1919. – 12 с.
13. Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXXVII очередной сессии 1901 г., состоявшейся с 15 ноября по 5 декабря 1901 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – 861 с.
14. Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXXIX очередной сессии 1903 г., состоявшейся с 26 ноября по 10 декабря 1903 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904. – 772 с.
15. Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания экстренной сессии 1905 г., состоявшейся с 15 по 23 мая 1905 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1906. – 389 с.
16. Проект организационного плана оценочно-статистической работы 1899. – 28 с.
17. Заключение совещания по поводу постановки оценочно-статистических работ в Черниговском земстве. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – 92 с.
18. Шликевич А. Что дают и что могут дать подворные описи / А. Шликевич // Земский сборник Черниговской губернии. – 1890. – № 3 – 4. – С. 9 – 62.
19. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. Русов. – К.: Издание "Кружка студентов Киевлян" Киевского Коммерческого Института, 1913. – 119 с.
20. Варзар В. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы // Труды статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – Вып. I. – С. 28 – 67.

21. Червинский П. Землевладение в Салтыково-Девицкой волости Черниговской губернии / П. Червинский // Труды статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе. Вып. I. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – С. 4 – 27.
22. Труды статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе. Вып. I. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – 285 с.
23. Земские уездные оценки Черниговской губернии в 1893 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1895. – 112 с.
24. Оценка фабрик и заводов Часть III // Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Чернигов: Земская Типография, 1886. – 200 – 239 с.
25. Оценка городов. Часть II // Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Чернигов: Земская Типография, 1886. – С. 1 – 88.
26. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – 168 с.
27. Объяснения к земледельческой программе (члена губернской управы П. П. Червинского) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 1 – 4. – С. 19 – 29.
28. Земледельческая программа // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 1 – 4. – С. 29 – 59.

Doroshok N. A. Zemstvo statistics in Chernihiv province (the second half of XIX – early XX century): source base

An attempt of review and analysis of the source base for the study of Zemstvo statistics in Chernihiv province in the second half of XIX - early XX century is made in the article. It was revealed the presence of representative sources of different types that allow to distinguish features of formation and development of Zemstvo statistical researches in Chernigov province in this period. The whole source base is conventionally divided into several groups: legislative acts, documents of state agencies, social-economic statistics, archive documents. Noteworthy published works of representatives of Zemstvo statistics during specified period, publications of Zemstvo statistics department, that is Bureau since 1900 year, as a practical result of its activities, publication of that time periodicals.

Key words: Chernihiv province, historical sources, source base.

Дорошок Н. А. Земская статистика Черниговской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.): источниковая база

В статье сделана попытка обзора и анализа источниковой базы для изучения земской статистики Черниговской губернии во второй половине XIX – начале XX в. Раскрыто наличие репрезентативных источников различных видов, которые позволяют выделить особенности становления и развития земско-статистических исследований у Черниговской губернии в указанный период. Базу источников условно разделено на несколько групп: законодательные акты, документы государственных учреждений, социально-экономическая статистика, архивные документы. Заслуживают внимания опубликованные работы самих представителей земской статистики обозначенного периода, издания земско-статистического отделения, а с 1900 года – бюро, как практический результат его деятельности, публикации периодических изданий того времени.

Ключевые слова: Черниговская губерния, исторические источники, источниковая база.